

ҰЛТТЫ ҰЙЫСТЫРАТЫН ҰҒЫМ

*"Төл тарихын білетін,
бағалайтын және мақтан
ететін халықтың болашағы
зор болады деп сенемін.
Өткенін мақтан тұтып, бүгінін
нақты бағалай білу және
болашаққа оң көзқарас таныту
– еліміздің табысты болуының
кепілі дегеніміз осы".*

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының
Президенті.

**Мұрат
ЖҮНІСҰЛЫ**

Елбасының "Ұлы даланың жеті қыры" атты мақаласы көпшілікке терең ой салғаны белгілі. Жас ұрпақтың төл тарихын танып білуі – ел болашағы үшін айрықша маңызды.

"Ел боламын десең бесігіңді түзе" демекші, өткеннен сабақ алып, өркениетті өмір үшін алға қадам басу – баршаның биік мақсаты болса керек.

Тарих қойнауынан талмай жеткен танып-білуімізге тиіс асыл құндылықтар Арқалық қаласындағы облыстық "Дала өлкесі тарихы" музейінде де көптеп сақталған. "Елбасы мақаласында айтылған ұлттық құндылықтарымызды көздің қарашығындай қорғауымыз қажет. Бұл мақала дер кезінде жазылып отыр.

Музейімізде елдік мүдде мен мақсатқа тірек болатын тарихи қоныс жәдігерлеріміз жетерлік. Бүгінде

үлкен ер, жігіт ер, әйел ер, бала ер т.б. болып бөлінсе, жасаған материалына байланысты: қайың ер, қарағай ер, құрама ер, темір ер т.б. түрі бар. Ал, ерді әшекейлеп безендіруіне қарай: алтын ер, күміс ер, оюлы ер, құранды ер деп аталса, кескін-келбеті, яғни қосымша байланысты: қапталды ер, жайпақ ер, биік ер, сауырлы ер, коқан ер, орыс ер т.б. атаулары бар. Осы ердің қаңқасына: тоқым, желдік, тебінгі, айыл, құйысқан, өмілдірік, қанжыға, үзеңгі, таралғы немесе үзенгі бау, жүген, шылбыр, тізгінді қосып толық түрде ат әбзелдері деп атайды.

Ат әбзелдерін дайындау – шеберлікті талап ететін жұмыс. Ертеде аталарымыз ат үстінде ер жастанып, толарсақтан саз кешіп жүріп, байтақ даласын қорғаған. "Тұлпар ерді сақтайды, ер жерді сақтайды" деген ма-

салады. Өмілдіріктің аттың кеудесінің алдына келетін ортасына былғарыдан қайыспен астарлап дөңгелек жасалып, шашақталған баулар салып, күмістелген бүркеншіктер, нақышталған өрнектермен әшекейленіп, дөңгелек ортасына ақық тастар орнатылады. Өре – аттың алдыңғы және артқы аяғына салатын тұсау. Өрні қылдан, қайыстан өріп, түйіп жасайды, аттың аяғына салатын жерлеріне киізден астар салады. Атты өрелегенде өрнін бір шетін аттың оң аяғына, ал екінші шетін айкастырып аттың артқы сол аяғына салады. Таға – жылқының тосырқамауы немесе мұздан таймауы үшін тұяғына қағылады. Тағына сом темірден иіп, қақтап, шеге өтетін тесікпен сай салып жасайды. Бедерлі өкшелік шығарады. Тағаны ат тұяғына басы сайға кіріп тұратындай арнайы шегемен қағады. Тебінгі – ер-

ғылыми қызметкерлеріміз солардың барлығын жарыққа шығарып, ел арасында кеңінен психаттау мақсатында түрлі көрмелер ұйымдастырып, арнайы мақалалар да жазуда" – дейді музей басшысы.

Асхат ХАСЕНОВ,

облыстық "Дала өлкесі тарихы" музейінің директоры:

– Мақалада көрсетілген халқымыздың бір ғана "Атқа міну мәдениетінің" өзінде зер саларлық қаншама пайым, толғамдар жатыр десеңізші. Халқымыз "Ат – ер қанаты" деп дәріптеп, қасиетті Қамбар ата тұлғінің тұрмыс-тіршілігіне кеңінен пайдаланған. Ұстап-тұтынуға қолайлы болу үшін құрал-жабдықтар қолданған. Солардың бірі – ат әбзелдері.

Ат әбзелдері – жылқыны мініс пен шаруашылыққа пайдалануда қолданылатын құрал-жабдық түрлері. Ат әбзелдеріне ер тоқым, өмілдірік, құйысқан, үзеңгі, айып, пыстан, жүген, нокта, көпшік, шылбыр, қамшы және т.б. жатады. Сондай-ақ, аттың айылы – ердің қаңқасына тағылатын, көбіне қайыстан жасалған ат арқасына ерді берік бекітетін жабдықтар айыл-тұрман тобын құрайды.

Айыл-тұрман жасалу ерекшелігіне қарай қайыстан жасалған өрмелі, берік матадан жасалған ызбалы сияқты түрлерге бөлінеді. Ат әбзелдерінің түрлерінің сан алуандығы ертедегі қазақтардың әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық жағдайымен тікелей байланысты. Ауқатты байлар, ел басқарған хандар, сұлтандар мен билер ат әбзелдердің түрлі асыл тастар мен бағалы металдармен әшекейлеп жасаған қымбат түрлерін қолданды.

Ер-тұрман – атқа міну үшін қолданылатын жабдық. Оның түрі көп. Тұрмыста қолдану мүмкіндігіне қарай:

қал бекерге айтылмаған. Ең маңызды ат әбзелдерінің бірі – өмілдірік.

Өмілдірік дегеніміз – ер артқа қарай сырғып кетпеу үшін, аттың омырауына орай тағылған құрал. Өмілдірік – төсбау және айылбас салпыншақтардан тұрады. Төсбаудың міндеті – омыраудағы өмілдірік аттың бауыздауына қарай сырғып кетпеу үшін, бір ұшы төс айылға байланып тұрады. Өмілдірікті жұмсақ қайыстан, сөндеп жасайды. Жасалу үлгісі мен пошымына қарай – өрмелі, шытыралы, түймелі, үзбелі, күмістелген т.б. өмілдірік түрлері бар. Ер жылжып кетпес үшін аттың кеудесіне кигізіледі. Оны қазақ шеберлері қатты құрым теріден немесе қалың былғарыдан жасап, қайып тіккен, күйма әшекей заттармен безендірген. Кейбір өмілдіріктердің тері негізінің астына киіз, шұға салынады. Дәстүрлі қазақ қоғамында өмілдірік секілді ат әбзелдері ер адамдарға арналып жасалғанда күміс қақталған темір құймалармен көркемделсе, әйелдің ат әбзелдеріне әшекей молынан салынып, бүркеншіктермен күмістелген, алтыңдалған, кейде шашақталған бау тағылып, асыл тастар орнатылған. Өмілдірікпен қатар өзге де ер-тұрман әбзелдері оюы мен әшекейі біркелкі болып, өзара үйлесіп тұруы үшін барлығын бір шебер жасаған.

Бұған дәлел ретінде мұражай қорындағы Сақ дәуірінен қалған құнды жәдігерлердің бірі – ат әбзелінің бір бөлшегі күміс өмілдірікті (фалар) атауға болады. Фалар – дөңгелек пішінді, жиегі арыстанның бедерлі суреті бейнеленген лавр жапырағымен жиектелген. Шығыңқы бөлігі алтынның буына ұсталған. Ортасында оң жақ қырымен екі аяғын алға созып, секіріп бара жатқан арыстан бейнеленген. Артқы санының ширыққан бұлшық еттері шырша тәрізді сызықпен бөлінген.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының 1984 жылы 30 қарашадағы қорытындысы бойынша эллинистикалық әсердің анық іздерін ала отырып, фалар сақ дәуірі б.з. I-III ғғ. жасалған деп болжамдайды, ең дұрысы греко-бактриялық екендігін көрсетеді.

Өмілдірік – ердің артқа кетпеуін қамтамасыз етеді, сонымен бірге сәндік үшін де тағылатындықтан, оны қалың былғарыдан жасап, әшекейлейді. Өмірлік былғарыдан, қайыспен астарланып қайып тігіліп, өріп жа-

тұрманның құрамына жататын әбзелдердің бірі. Тебінгі бір жағынан әсемдік үшін тағылса, екіншіден, тоқым қысқа болған жағдайда аяқ киімді аттың терінен қорғайды, ал тоқым ұзын болған жағдайда оны жылдам тозудан сақтайды. Қазіргі кезде тебінгіні жеке жасамайды, тек киіз тоқымдарға жапсырылып тігіледі. Халық арасында мұндай тебінгіні тоқымның тебінгісі деп те атайды. Тепкіншек – жас баланы атқа мінгізгенде қолданылатын ертоқым әбзелдерінің бір түрі. Қазақ халқында 5-6 жастағы баланы алғаш атқа мінгізгенде аяғы үзеңгіге жетпейтін болғандықтан, оған арнайы тігіліп, ою-өрнекпен әсемделген тебінгі-тепкіншек қолданылады. Тепкіншекті түрлі-түсті жүн жіппен термелеп тоқылған өрнекті басқұрдан немесе шұғадан т.б. қалың матадан астарлап қоржын сияқты етіп тігеді де, бетін кестелейді. Оны ердің үстіне салады, екі басына бала екі аяғын салып отырады. Тоқым – ердің ат арқасына батпауы үшін салынатын төсеніштің бірі. Ол көбіне киізден сырып жасалады. Кейде киіз тоқымның жиегін шұға не барқыт сияқты маталармен көмкеріп, сыртын түгелдей қалың былғарымен қаптайды. Сырма тоқым мен көмкерілген тоқымдарды көбінесе әйелдер жасайтын да, ал былғары тоқымдарды шебер ершілер ғана жасайды. Тоқымның көлемі де, пішілу үлгісі де әртүрлі болады. Әйелдерге арналған көн тоқымдар үлкен, әшекейі көп, ал еркектердің тоқымдары шағын болады.

Қазақ халқы ат әбзелдерін тұрмыстық, сәндік, жауынгерлік мақсатқа орай әртүрлі пайдаланған. Тұрмыстық мақсатқа: күнделікті шаруаға қажет ат әбзелдері жатады. Оны сәндемейді және ұсақ түлік тайтайыншаның терісін пайдаланады. Сәндік мақсат үшін жасалған әбзелдер қатарына – ұзатылған қыздың ат әбзелі, ас-тойға немесе салтанатты жиынға баратын елбасшыларының ат әбзелдері және әулеттік-отбасылық мұра үшін арнайы сәндеп жасатқан құралдар жатады. Ал, жауынгерлік әбзелдің ерекшелігі – өте берік болады, нағыз атан өгіздің терісінен жасалады. Оны сәндеп жатпайды, бірақ көшпенділер шайқас кезінде ат әбзелдеріне ритуалдық таңбаларын жапсырады.

Өміршең мақаланы қаладағы білімнің қара шаңырағы саналатын Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының ұстаздары да қуаттап, білім беру үрдісінде қолдануда.

Ербол ЕРБАТЫРҰЛЫ,
"Қазақстан тарихы, құқық және экономика" кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі:

– Тарих – біздің істеріміздің өткенінің куәсі, қазіргіміздің үлгісі мен өнегесі, болашағымыздың асыл қазынасы. Әрбір ұлт үшін өткен тарихы ешбір теңеуге келмес қазына, байлығы іспетті.

Елбасы мақаласының еліміздің өркениеті, мәдениеті, тарихы жөніндегі ой ұстанымдары халыққа, әсіресе өскеле-

н ұрпаққа арналған. Мемлекет басшысы атап өткендей, қазақтың қай қиырына барсаң да, қасиетті жерлер көптеп кездеседі. Мәселен, шығыста – Берел қорғаны, орталықта – қазақ пен қалмақ соғысқан Аңырақай, батыста – Алтын орда хандары тұрған Сарайшық, оңтүстікте – Түркістан сынды қасиетті жерлер бар.

Мақаланың басты мақсаты да жеріміздің қаншалықты киелі, қасиетті, тарихқа бай екенін түсінуге бағытталған. Жас ұрпақтың бойында жеріне, еліне деген сүйіспеншілік, патриоттық сезімнің, намысшылдық пен еңбекқорлықтың болуы шарт. "Тарихын білмейтін ұлттың болашағы бұлыңғыр" демекші, өз елінің тарихын білу – әрбір азаматтың бойынан табылуы тиіс қасиеттер.

Елбасымыздың бұл мақаласы алдыңғы "Рухани жаңғыру" бағдарламасының жалғасы іспетті. Яғни, ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік беру.

Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту елімізді тек қана биік белестерге жетелейді.

Арқалық қаласы.

Баубек АЙМАХАНҰЛЫ,
"Қазақстан тарихы, құқық және экономика" кафедрасының аға оқытушысы:

– Елбасының "Ұлы даланың жеті қыры" атты мақаласы дүйім жұртты өзінің өзектілігімен баурап алғандай. Ақиқатында Елбасы өз мақаласында келтіргендей біз қазақ аз теперіш көрмеген халықтардың біріміз. Тарих сахнасынан сырғып түсіп қалып жатқан қаншама ұлт пен ұлыс, әлемді өзінің қаһарымен тітіреткен атышулы халықтар болды. Тарих сахнасына бірі келіп, бірі кетіп жатты. Бұл да өмірдің өз заңы, даму диалектикасы тәрізді.

Қазақ халқы да өз даму тарихында небір қилы өткелді, аласапыран уақытты басынан өткерді. Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, дәстүрі мен ғұрпы бір күнде жасалған жоқ. Ол рухани құндылықтарын жасап, оны дамытуда басқа өркениеттің жетістігін тұстай алып, кейбір ұлттар мен ұлыстар сынды таза қолданысқа алған жоқ, алған өркениеттің жетістігін жетілдірді, дамытты, оны басқа елдерге жылдам тарауына себепші болды.

Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Халқымыз сұрапыл соғыстарда, жойқын ашаршылықтарда құрып кетудің аз-ақ алдында тұрды. Біз мұны ұмытқанымыз жоқ. Мұны ұмытуға хақымыз да жоқ.

Елбасымыз айтқандай, қазақтың біз ұялатындай тарихы жоқ. Біз көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай біліп, соңғы кездерде шыққан нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз.